



# Bir Siyasal Değişme Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiği Örneği - Nedenler ve Sonuçlar -

\*

Immigration as a Factor of Political Transformation:  
The Case of Immigration in the Political Evolution of Kurdish Identity:  
Causes and Results

A.Vedat Koçal

## Öz

*Kürt etno-kültürel kimliğinin yoğunluk gösterdiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki göç etkinliğinin, coğrafi bakımdan, kırsaldan bölge kentlerine, ülkenin batısındaki metropollere ve nihayet, Kuzey Irak Özerk Bölgesi ile Avrupa ülkelerine yönelik yurtdışına olmak üzere dört boyutlu gerçekleştiği gözlemlenmektedir.*

*Kente ve yurt dışına göçle oluşan demografik, toplumsal ve ekonomik değişme süreçleri, toplumsal yapıdaki değişime bağlı olarak, siyasal üst yapıda değişimi de kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir. Üretim araçları, biçimleri ve ilişkileri bakımından kırsal tarım toplumundan kentli sanayi toplumuna geçiş, özetle kapitalistleşme ve kentleşme olgusu, bölgedeki siyasal hayatı oluşturan dinamikleri de aynı yönde yeniden yapılandırmaktadır. Bu çalışma, bu değişim sürecini göç hareketlerinin nedenleri ve sonuçları bağlamında incelemek ve tartışmak amacıyla üretilmiştir.*

**Anahtar kelimeler:** göç, Güneydoğu Anadolu, kimlik, Kürt Siyaseti, siyasal değişme

## Abstract

*It is observed that immigration activity in the Eastern and Southeastern Anatolia in which people are largely from Kurdish ethno-cultural identity takes place in four ways geographically: These include immigration from rural areas to the cities and metropolis in the region, to the other cities and metropolis in the western part of the country, to the European counties and to the Northern Iraq.*

*The demographic, social and economic change processes caused by domestic and international immigration inevitably brings about a transformation of political superstructure depending on the changes in social structures. In the terms of production tools, types and relations, transition from rural/agricultural society to the modern industrial society, in particular the cases of capitalization and urbanization, accordingly restructures the dynamics shaping the political life in the region. This study aims to analyse and discuss this process of transformation considering the causes and results of immigration movements and migratory behaviours.*

**Keywords:** Immigration, South-east Anatolia, Kurdish Identity, Political Transformation.

## Kuramsal Çerçeve

Bu çalışmanın kuramsal çerçevesi, Tarihsel Maddeci-Diyalektik felsefi düşünceye dayalı Marksist kuramın tarihsel-sosyolojik görüşleri çerçevesinde belirlenmiş, bu kapsamda, 'Politik Ekonomik Analiz', çalışmanın araştırma yöntemi olarak benimsenmiştir. Politik Ekonomi, en basit anlamıyla ve açıklamasıyla toplumsal alanın ekonomik alanla ilişkilendirilmesi, bir başka deyişle, toplumsal-siyasal olguyu açıklamak için ekonomik olayla toplumsal olay arasında neden-sonuç ilişkisi kurmaktır. Nitekim ekonomi ile siyaset arasında altyapı-üstyapı, bir başka deyişle neden-sonuç ilişkisi olduğu, modern ekonomi-politik bilimiyle, özellikle Marksist literatürle gösterilmiş bulunmaktadır. Bu temel kuramsal veri ışığında, ekonomik değişimlerle siyasal dönüşümler arasında doğrudan ve dolaylı bağlar olduğu bilinmektedir. Özetle, siyaset, pratikte iktisadî üretim biçimlerinin ve ilişkilerinin yeniden üretimi anlamına gelmekte, böylece, bir toplumsal kurum olarak da iktisadî düzenin siyasî dille ve araçlarla ifadesi olmaktadır (Koçal, 2013a). Bu evrensel durum, Türkiye özelinde de deneyimlerle yerini ve ifadesini bulmaktadır. Bu çalışmada, Kürt kimliğinin, kırsal aşiret aidiyetlerine dayalı geleneksel kimliklerden, modern ulus inşasına varan güncel değişim süreci, sosyo-ekonomik temelleri kapsamında, göç hareketlerinin etkileri ışığında ele alınmaya çalışılacaktır.

## Türkiye'de Göç Hareketleri

### Türkiye'de Göç Türleri

Türkiye'de, literatürde sayılan göç türlerinin tümünün varlığı gözlenmektedir (Garipoğlu, 1999: 63-71; Kocaman, 2008). Bununla birlikte, Türkiye tarihi boyunca göç eden nüfusun ölçüsü, göçün etkileri ve sonuçları bakımından en etkili olduğu gözlenen göç türü, köyden kente ekonomik göç biçimidir. Özellikle Cumhuriyet'in sanayileşmecî ekonomi politik yapısı, Osmanlı üzerinden devraldığı geleneksel tarım toplumu özelliğinin ege-men olduğu Anadolu, özelde Doğu ve Güneydoğu Anadolu nüfusunun geçim kaynaklarını niteliksizleştirmiş ve özellikle 1950'lerden başlayarak 1980'lerde doruğuna ulaşan bir süreçte, kırsal alandan kente doğru, milyonlarca insanı ifade eden bir sayıya varan ölçüde kitlesel göç faaliyetine neden olmuştur. Yine bu kapsamda, 1980'lerde yükselişe geçen çatışmanın

ve onunla birlikte Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) itici etkileri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da köylülüğün kırsal alanı terk ederek kentlere yönelişinin diğer temel etkenini meydana getirmiştir (İçduygu ve Sirkeci, 1999).

### **Türkiye'de Göç Hareketlerinin Kısa Tarihi**

Anadolu, geçmişi itibarıyla, bilinmeyen tarihten bu yana, kültürler arası geçişkenliğe sahne olmuş bir coğrafyadır. Bu özelliğiyle, Anadolu coğrafyası, göç etkinliğinin tarih boyunca sıklıkla ve yaygınlıkla yaşandığı bir tarihsel mirasın sahibidir. Bu bakımdan, Kavimler Göçü ve özellikle modernitenin gelişimi sürecinde sürekli yerleşim kültürünü ve merkezîleşmeyi geliştiren Avrupa uygarlığının yerleşik-kalıcı özelliğinden ayrılan Doğu medeniyetinin bir parçası olma özelliğini taşır. Anadolu, göçebe kavimlerin geçişlerine sahne olan tarihsel geçmişinin ötesinde, göçebeliğin, kayda değer bir düzeyde olmasa bile, günümüzde de gözlenebildiği nadir coğrafyalardan biridir.

Hayvancılıkla ve yağmacılıkla geçinen Asyalı step kavimlerinin kitlesel göç hareketleri kapsamında Asyatik/Türki kavimlerin, Selçuklu İmparatorlukları ve özellikle sonrasındaki Moğol istilasıyla Asya'dan taşınan göçebe yaşam biçimi, örneklerini azalarak da olsa günümüze dek korumuştur. Bununla birlikte, Anadolu dışından gelen kavimlerden önce, Anadolu'nun otonom halkı da, Ön Asya coğrafyası boyunca sürekli göçlerle yaşamlarını sürdüren kavimlerdi (Çakır, 2011).

Anadolu'nun kültürel geçmişinden gelen kendiliğinden göç hareketleri dışında, Osmanlı'nın göçebe aşiretleri iskân politikası (Orhonlu, 1987), modern Türkiye'nin tarihindeki ilk kitlesel göç/göç ettirme hareketi olarak anılabilir. Balkan Savaşları'yla kaybedilen topraklardaki nüfusun Anadolu'ya aktarılması amacıyla I. Dünya Savaşı sırasında girişilen (Çetin, 2010) ve kısmen uygulanabilen, ancak Lozan Antlaşması'ndan sonra Yunanistan'la yapılan karşılıklı nüfus değişimi antlaşmasıyla tamamlanabilen, Anadolu Rumların Yunanistan'a, Yunanistan sınırları içinde kalan Müslümanların ise Anadolu'ya göç ettirilmeleri de (Arı, 1995), Osmanlı dönemi göç hareketlerinin son örneği olarak sayılabilir.

İttihat ve Terakki'nin, ulus-devletin temellerini atma sürecinde geliştirdiği Türkçülük-Türkleştirme politikaları kapsamında uyguladığı zorunlu

Ermeni göçü (Tehcir) ve Müslümanları yerleştirme (iskân) politikaları (Dündar, 2011), Türkiye’de yığınsal göçün modern örnekleri olmuştur. Örneğin, Ermenilerin Osmanlı merkezî yönetimi tarafından topluca göç ettirilmesi, sadece Ermenilerin yaşadığı bölgenin değil, tüm ülkenin kökten değişikliklere uğramasının en etkili nedenlerinden biri olmuştur. Ticaret ve el sanatları faaliyetinin ağırlıklı kısmını ellerinde bulunduran Ermenilerin göç ettirilmesi ile birlikte ekonomik zenginliğin el değiştirmesi, geleneksel toplumsal yapının dönüşümünde belirleyici bir etken olmuştur. Kentlerdeki ticaret ve tezgâhların atıl kalması, kent ekonomisinin tarımsal pazara ve dolayısıyla kırsala bağımlılığını artırmıştır. Diğer yandan, göç ettirilen Ermenilerin bıraktığı ekonomik boşluk, kırsaldan kente yönelen yığınsal göçün çekici nedenlerinden birini oluşturmuştur. Bu ise, ilerleyen süreçte bölgesel kimlik bütünleşmelerini ve bunların merkezî yönetimle çelişkilerini tetikleyen bir etki üretmiştir. Sosyo-Ekonomik etkileri dışında, Ermenilerin göç ettirilmesinin sonuçları, en çok ulus-devletin kuruluş sürecinde üniter kimliğin kurgulanışında belirleyici olmuştur. Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısı içinde ekonomik seçkinliğin ayrıcalığıyla Osmanlı millet sistemi içinde başlı başına bir kimlik alanı meydana getiren Ermenilerin bıraktığı boşluk, kadîm çok kimlikli-çok kültürlü yapının tasfiyesi ve tekil kimliğin inşası politikalarının, kentleşme ve dolayısıyla uluslaşma sürecinde geride kalmış olan Kürtler, Araplar, Süryanîler ve Yezidîler gibi kırsal topluluklar üstünde rahatlıkla ve etkili biçimde uygulanabilmesinin önünü açmıştır.

Cumhuriyet’in kuruluşunda ve sonrasında özellikle Kürt kökenli nüfusun yoğunlukla yaşadığı bölgelerde çıkan yerel ayaklanmaların bastırılması gerekçesiyle uygulanan toplu göç ettirme ve Anadolu’nun diğer bölgelerine yönelik yerleştirme politikaları, bu kapsamda 1925 tarihli *Şark Islahat Planı*, 1927 tarihli “Bazı Kişilerin Doğu Bölgesinden Batı Bölgesine Nakli” başlıklı yasa,<sup>1</sup> 1934 tarihli İskân Kanunu ve benzeri yasal düzenle-

<sup>1</sup> 624 Sayılı “Bazı Eşhasın Şark Mıntıkasından Garb Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun”, 4.7.1927.

[http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR\\_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501097.pdf](http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501097.pdf), Erişim Tarihi: 15.05.2014.

melere dayanılarak uygulanan zorunlu göç ettirme politikaları, Osmanlı iskân anlayışının Cumhuriyet dönemindeki sürekliliği niteliğindedir.<sup>2</sup>

Sonuçta, *Tehcir*, *Mübadele* ve *İskân* uygulamaları, göç ettirmeye başvuruşun Türkiye'deki en önemli örnekleri olmanın ötesinde, gerek kadîm-otonkton yerel kimliklerin yerlerinden edilmeleriyle çok kimlikli-çok kültürlü coğrafyanın tekçi-kurgulanmış kimlik politikalarına uygun hale getirilmesi, gerekse servetin, ekonomik kaynakların ve ticarî faaliyetin el değıştirmesinin sağlanması bakımından, Osmanlı modernleşmesinin ve Cumhuriyet'in kurucu bürokratik iradesinin ve toplumsal aktörlerinin geleneksel yapıyı söküme uğratmalarının arka planındaki gerekçeyi de açığa çıkarmaktadır. Her toplumsal kesimin kendisi için ayrılan yerde korunmasına dayalı Osmanlı klasik yapısı içinde durağan birer öge iken, zamanla Akdeniz ticaret ağına ve endüstri devriminin küreselleşmesine eklenerek farklılaşan gayrimüslim tüccar liman burjuvazisi, Selânik limanı-Makedonya hinterlandı üzerindeki üretim ve hammadde alanlarının Balkan savaşları ve I. Dünya savaşı sonuçlarında Yunanistan ve Bulgaristan gibi merkezî ulus devletlerce ele geçirilişinden sonra nüfusunu ve sermayesini Mübadele yoluyla Anadolu'ya taşımış, buradaki pazara el koyma amacıyla, üstünde yerleşik halkları Tehcir, İskân ve asimilasyon yollarıyla ya sürmüş, ya da baskılamıştır.

II. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'nın yeniden yapılanması ve kalınması politikaları kapsamında Avrupalı ülkeler tarafından duyurulan iş gücü talebi, Türkiye'de de karşılığını bulmuş, tam da İthal İkameci Sanayileşmecî ekonomi rejimi sırasında niteliksizleşen kırsal/tarımsal iş gücü, yığınlar halinde bu göçe katılmış ve göçe konu nüfusun omurgasını oluşturmuştur. Genelde dünya sistemi ile eklenmesi hızlanan Türkiye'deki toplumsal oluşum içinde tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değışmesi, tarımda verim düşüklüğü, tarımsal gelirin yetersizliği, topraksızlaşma ya da toprağın belirli ellerde toplanması, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi faktörlerle kırsal alanlarda yaşayan nüfus kentsel alanlara doğru hızla hareketlenmiştir (Keleş, 2008: 66; İçduygu ve Ünal, 1998: 43).12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbeleriyle kurumsallaştırılan askerî diktatörlük dönemlerinde, devlet otoriti-

<sup>2</sup> Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devletin Kürtleri iskân politikalarına ilişkin bir çalışma için bkz. Jongerden, (2008).

tesisi tarafından yasa dışı olarak tanımlanan ve yasal-demokratik temsiliyet hakkı tanınmayan siyasal akımların taraftarları, uygulanan baskı ve devlet şiddeti politikaları karşısında ülke dışına çıkmak zorunda bırakılmış, daha önceki yıllarda göç eden ve söz konusu yıllarda da sürmekte olan Avrupa'ya yönelik kitlesel işgücü göçüne, bir de bu mülteci göçü eklenmiştir. 1978-80 aralığında yoğunlaşan politik iç savaş sürecinde, Maraş ve Çorum olayları örneğinde gözlenen, aşırı sağ-milliyetçi akımın Alevî nüfusa karşı girdiği ve 2 Temmuz 1993'de Sivas'ta gerçekleştirilen toplu kıyım olayı ile güncellenen yıldırma politikasının sonucunda Alevîlerin Anadolu taşrasından metropollere yönelen kitlesel göçleri de, Cumhuriyet döneminde anılması gereken göç hareketlerindedir.

Diğer yandan, temelleri 1970'lerde atılmış olmakla birlikte, 1980'lerin sonunda uygulamaya geçirilen Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Projesi (GAP) ile teknolojiyoğun tarıma geçişe yönelik devlet politikası ve kamu destekleri, topraksız köylüyüçekici istihdam dışı bırakarak, vasıfsız iş gücünü işsizleştirmiş, bu durum da gerek bölge içi, gerekse bölge dışı göçe önemli ölçüde kaynaklık etmiştir (Kazgan, 1999: 31-36; Çelik, 2007). 1990'lı yıllara gelindiğinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin neredeyse tamamına yayılan ve Kürt sorunu çerçevesinde gerçekleşen askerî çatışma ortamı ve düzensiz, bölgesel savaş gündemi içerisinde, özellikle devletin güvenlik politikaları kapsamında uyguladığı yoğun köy boşaltma/yakma uygulamaları da, Türkiye modern tarihinin en yüksek nüfuslu göç örneği olmuştur (İçduygu ve Keyman, 2000).

1990'da ve 1991'de gerçekleşen Körfez Savaşları'nın ardından 36. Paralelin kuzeyinde kalan Irak topraklarının, Birleşmiş Milletler eliyle merkezî Bağdat yönetimine kapatılması, Kuzey Irak bölgesinde siyasal, dolayısıyla ekonomik bir otorite boşluğu doğurmuş, bu boşluk, bölgeyi elinde bulduran Özerk Kürt yönetiminin devletleşme sürecine girişi ile doldurulmuştur. 2000'li yıllara gelindiğinde, özellikle sınır ticaretinin etkileriyle Kuzey Irak Özerk Kürt bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi arasında yoğun ticarî ilişkiler gelişmiştir. İstatistik veriler, bölgedeki, özellikle Gaziantep ve Maraş örneklerinde gözlenen endüstriyel gelişme ve kapitalist büyüme eğiliminin ağırlık kaynağının Kuzey Irak'la karşılıklı sınır ticaretinin ürettiği dolaşım ve sermaye birikimi olduğunu göstermektedir.

Tüm bunlarla birlikte, Ağustos 1999'da ülkenin sanayi merkezinde ciddi yıkıma neden olan çifte deprem felaketinin ağır sonuçlarıyla birleşen

2001 yılındaki ekonomik krizin derin etkileri, geriye göçü tetikleyici bir etki üretmişse de, bölgedeki genel güvenlik sorunu, bu etkiyi sınırlı kılmıştır.

### **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Göç Hareketleri**

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde göç etkinliği, günümüzde kayda değer bir varlığı bulunmayan göçebe hayvancı aşiretler sayılmazsa, bütünüyle kırsal alandan kente yönelen nüfus değişikliklerinden oluşmaktadır. Kırsaldan kente göçün temel etkenleri, itici ve çekici olarak iki kategori altında sıralanabilir. Son otuz, özellikle yirmi yıllık süreçte, göçün en önemli itici nedeni, kuşkusuz terör ortamı olmuştur. Gerek ayrılıkçı örgütün kırsal toplum üstündeki baskısı, gerekse devletin güvenlik politikalarından kaynaklanan yayla yasağı, köy yakma gibi uygulamalar, kırsal toplumun yaşam alanını ve kaynaklarını kısıtlayıcı temel etken olmuştur. Terör ortamında yaşanan bu sorunlar, bölgeden ülke dışına yönelen uluslar arası göçün de temel nedenlerinden biridir (Gündüz ve Yetim, 1996).

Göçün çekici nedenleri ise, özetle kentsel alanın cazibesidir. En başta, kentsel alandaki gelişmenin yarattığı emek talebi, kırsaldaki güvenlik sorununun görece çözümü, kentsel hizmetlerin konfor olanakları, kırsal toplumu kentlere çeken etkenlerin en önemlileridir. GAP sürecinde tarımsal endüstrileşmenin, diğer yandan, özellikle Körfez Savaşı'ndan sonra, Kuzey Irak özerk bölgesi ile karşılıklı sınır ticaretinin oluşturduğu sermaye birikimi, bölgedeki toplumsal farklılaşmanın ve bu bağlamda kente göçün maddî altyapısal öğelerinden bir başkasıdır (Koçal, 2012a). Bununla birlikte, bölgenin özellikle Güneydoğu kısmına egemen coğrafya ve iklim koşullarının sınırlayıcılığı da, göçün temel itici nedenlerindedir. Kırsaldan kente göçün itici nedenlerinden biri de yine son yirmi yıla yayılan etkisiyle üretim araçlarında ve ilişkilerindeki değişimdir. Özellikle GAP sürecinde, sulama yöntemlerindeki teknik gelişmeler ve tarımsal üretimin mekanizasyonu, kırsaldaki kol emeğine dayalı işgücünü kente göç etmeye yönlendiren itici etkenlerden biri olmuştur. Çok eşlilik, yüksek doğurganlık oranı, geniş aile tipi gibi çeşitli geleneksel kültürel nedenlere dayalı hızlı nüfus artışı ve buna bağlı olarak gelişen geçinme ve barınma sorunları da kırsaldan kente göçün itici nedenlerinden biridir. Diğer yandan, geleneksel kültürün kan davası, aşiret çatışmaları gibi öğeleri de, kitlesel değilse

bile, bireysel ölçekte kente göçün kayda değer nedenlerinden biri olarak anılmalıdır.

Sonuçta, sınır ticareti ile gelişen bağımlı kentleşme süreci içinde, Kuzey Irak bölgesindeki ekonomik gelişmenin yarattığı emek talebi ile birlikte, güncel çatışma ortamının yanı sıra, geçmişte, 12 Mart ve 12 Eylül darbe süreçlerinin doğurduğu siyasal mültecilik akımı, yurt dışına yönelik göçün iki temel alanını oluşturmaktadır.

## **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Göçün Nedenleri**

### **Tarımsal Kapitalistleşme ve İşsizlik**

Doğu-batı eksenli tarihsel ticaret yollarının, yerini, endüstri devriminin merkezi Avrupa’dan gelen Akdeniz ticaret yollarına, bu kapsamda, Osmanlı ülkesinin bu yapısal değişime eklemlendiği Akdeniz limanlarına ve bunların hinterlandlarına bıraktığı süreçte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının ülkenin batı kesimleriyle olan ekonomik ilişkisi zayıflamış, zamanla bir sosyo-ekonomik ve onun üstünde kültürel ve siyasal bir kopuşa dönüşmüştür (Koçal, 2014). Böylelikle, Cumhuriyet ekonomi politikasının Osmanlı ekonomik yapısından devraldığı bir temel öz olarak, başta pamuk olmak üzere endüstriyel hammadde ihracatına dayalı tarım ekonomisi, Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesinin üretim alanlarına ve limanlara uzaklığı, bununla birlikte, yer şekilleri bakımından ulaşım, iklim bakımından da sulamaya elverişsizliği nedeniyle, Türkiye kapitalizminin bu coğrafya açısından eşitsiz gelişiminin temel nedeni olmuştur. Diğer yandan, geleneksel Kürt toplumsal yapısına özgü üretim ilişkileri içerisinde en belirleyici olanlardan biri olan aşiret ilişkileri ve ağalık, Kürt coğrafyasında tarımsal kapitalizmin gelişimi önündeki bir diğer engelleyici etken olmuştur.

II. Dünya Savaşı’nın ardından, Avrupa’nın yeniden yapılandırılması ve kalkınması politikaları kapsamında, ABD’nin uyguladığı ve genel olarak ‘Truman Doktrini’ adı verilen yardım-destek programı içerisinde uygulanan Marshall yardımları, savaş sonrasında katıldığı liberal Batı bloğunda, Türkiye’ye yüklenen işlevin tarımsal üretim-ihracat olduğunu göstermektedir. Nitekim savaş sonrasında kısa süre devam eden Tek Parti rejiminin tarımsal üretimi geliştirme ve köylülüğe yönelik serbestleştirme politikaları, bu işlevin karşılığıdır. Devamında, Demokrat Parti hükümeti, tarımsal



kapitalistleşmeyi ekonomi politikasının temeli olarak belirlemiş, özellikle tarımsal üretim alanlarının pazara eklemelenmesi amacıyla karayolu inşasına ağırlık vermiş, Çukurova, Bafra gibi ihracata konu ürün veren alanların limanlara ulaşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, verimliliği artırmak için de, sulamada ve tarımsal üretimde kullanılan araçların mekanizasyonuna özel önem vermiş, traktör kullanımını artırmıştır. Demokrat Parti döneminde, traktör sayısı önemli ölçüde artmış, buna bağlı olarak da, geleneksel yapıda köylünün kendi ihtiyacını karşılamaya yeter ölçekte sınırlı kalan tarımsal ürün düzeyi pazara sunulabilecek büyüklüklere ulaşmıştır. Üretimdeki artışa ve pazardaki büyümeye rağmen, üretim ve ulaşım anlamında pazarlama teknolojisindeki gelişmeler, çıplak emek gücünü niteliksizleştirmiş, bu da, topraksız köylülüğün emek değerini düşürerek kırsal alandan göçün temellerini atmıştır. Nitekim Türkiye’de kent nüfusunun 1955 sonrası hızlı bir şekilde arttığı gerçeğiyle karşılaşmaktadır. Bu artışın kentlerin kendi iç dinamikleriyle açıklanamayacak kadar fazla olması sebebiyle, bu noktadan kırdan kopan nüfusun kentlere yöneldiği sonucuna erişilebilir (Yalçın, 2004: 114).

1970’li yıllara gelindiğinde, yukarıda anlatıldığı üzere, tarımsal kapitalizmin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan kırsal işsizliğin sonuçları (Güreşçi, 2009),bu dönemde küresel pazarı sarsan petrol krizinin etkileriyle birleşince, köyden kente kitlesel göç hareketliliği hızlanmış ve yığınsal bir hal almıştır. Köylerin ve mezraların boşalmasıyla, tarımsal üretim düşmüş, devletin ekonomi rejimi olarak belirlediği İthal İkameci Sanayileşme politikası, başta İstanbul olmak üzere, büyük kentleri sanayi merkezleri olarak öne çıkarmış ve metropolleştirmiştir. Metropolleşmenin ürettiği, özellikle imar ve hizmet sektörlerindeki işgücü talebi, iç göçü tetikleyen bir başka unsur olarak kendini göstermiştir (Bahar ve Bingöl, 2010).

1980’li yıllarda ise, daha sonraki dönem boyunca gerek bölge, gerekse ülke ekonomisine damgasını vuracak olan Güneydoğu Anadolu Kalkınma Projesi (GAP) kapsamında sağlanan malî ve teknik imkânlarla, ağaların mülkiyetindeki geniş toprakların endüstriyel biçimde sulanması ve işlenmesi, yöresel/geleneksel dilde *maraba* denilen topraksız-işçi köylülüğün emeğini değersizleştirmiş, bölge ve ülke içi göçü artıran bir diğer temel etken olmuştur.

Sonuçta, esasen Osmanlı modernleşmesinin ve İttihatçı-Kemalist rejimin sanayileşme programlarının sürekliliği olup, II. Dünya Savaşı'nın ardından küresel kapitalizme eklenme sürecinde yoğunlaştırılan tarımsal kapitalistleşme/makineleşme yoluyla kalkınma merkezli ekonomi politik rejim, üstünde yaşadığı coğrafyanın konumu ve koşulları itibarıyla bu politikalara katılma-eklenme olanağı bulamayan Kürt kimliği için, kapitalist merkezlerde oluşan iş/istihdam kaynaklarına yönelik göç zorunluluğu anlamına gelmiştir. Sadece Kürt coğrafyasını değil, Anadolu'nun İstanbul, İzmir, Adana gibi liman kentleri dışında kalan çoğunluğu için de geçerli olan bu zorunluluk, 1950'lerde başlayarak 1980'lerde doruğuna ulaşan ve halen sürmekte olan 'köyden kente göç' hareketliliğinin temel nedenini oluşturmuştur.

### **Çatışma ve Devletin Güvenlik Politikaları**

Askerî çatışma süreci boyunca devam eden ve geçtiğimiz yıllarda yasal statüde kaldırılan, ancak etkileri sürmeye devam eden Olağanüstü Hal rejiminin getirdiği kısıtlar, bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınmasının önündeki en temel engeli oluşturmuştur. Böylece, kentsel yatırım ve dolaşımıyla istihdam alanlarının sınırlandırılması, özellikle genç işgücünü ülkenin diğer bölgelerinde iş aramak zorunda bırakarak kitlesel göçün önemli damarlarından birini oluşturmuştur.

Diğer yandan, kırsal alanda ise, ayrılıkçı örgütün insan ve lojistik kaynağını oluşturdukları gerekçesiyle, köylerin ve mezraların devlet eliyle veya örgüt baskısıyla boşaltılması, çoğunlukla yakılmak suretiyle oturulamaz hale getirilmesi, kırsal nüfusun bölge içi kentlere ve ülkenin diğer yörelerine 'zorunlu' göçünün temel kaynaklarından biri olmuştur. Yine askerî çatışma süreci boyunca, gerilla savaşının gerçekleştiği yüksek rakımlı ve bu nedenle çayır/mera bitki tipinin hakim olduğu kırsal alanı kapsayan yaylaların yasaklanması, bölgenin tekil üretim biçimi ve gelir kaynağı olan tarımın ağırlıklı kısmını oluşturan hayvancılık faaliyetini işlevsiz duruma sokmuştur. Özellikle küçükbaş hayvancılıkla uğraşan ve sürülerini otlatma amacıyla göçer biçimde yaşayan aşiretlerin yeni gelir kaynakları bulmak amacıyla kalıcı yerleşime geçmeleri ve bölge dışına göç etmeleri sonucunu doğurmuştur. Yine, güvenlik gerekçeleri ve askerî operasyonlar nedeniyle şehirlerarası yolların ve özellikle kırsal alanların ve mezraların yollarının geçici veya kalıcı biçimde ulaşıma kapatılması ve bu

yollar üstündeki yoğun güvenlik uygulamaları da, kentsel ve kırsal ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olan çatışma unsurlarındandır.

Her ne kadar, yakın yıllarda geriye göçün devlet eliyle teşvik edilmesine ilişkin uygulamalar ve askerî çatışmanın görece hafiflemesi durumu söz konusu olmuşsa da, on yılı aşkın süredir kentte yaşamaya alışan kitlelerin bu yönde ciddi bir girişimde bulunmadıkları gözlenmiştir.

### **Kültürel Nedenler: Kan Davaları, Geleneksel kurumlar ve ilişkiler, Eğitim**

Çok eşlilik, yüksek doğurganlık oranı, geniş aile tipi gibi çeşitli geleneksel kültürel nedenlere dayalı hızlı nüfus artışı ve buna bağlı olarak gelişen geçinme ve barınma sorunları da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kırsaldan kente göçün itici nedenlerinden biridir. Diğer yandan, geleneksel kültürün kan davası, aşiret çatışmaları gibi öğeleri de, kitlesel değilse bile, bireysel ölçekte kente göçün kayda değer nedenlerindedir. Kan davalarında ve aşiret çatışmalarında, sadece işlenen suçun failinin değil, geleneksel kültürel algının bir gereği olarak tüm ailenin veya aşiretin kolektif sorumluluğu gözetildiğinden, bu gibi durumlarda, failin ailesinin tümü can ve mal güvenliği kaygısı nedeniyle bölge dışına çıkma ve izlerini kaybetme kaygısı içinde hareket etmek zorunda kalmaktadırlar.

Diğer yandan, Osmanlı modernleşmesi sürecinden başlayarak kapitalizmin eşitsiz gelişiminin yanı sıra, Cumhuriyet rejiminin uluslaştırma politikaları gereği bölgeye ilişkin özel politikaları, diğer yandan, 1980 sonrasında savaş koşulları, bölgesel nüfusun aldığı eğitim hizmetleri düzeyinin, ülkenin geri kalanına oranla ciddi düzeyde düşük gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle, geçmiş dönemde genellikle yatılı ilk ve orta öğrenim kurumları örneğinde gözlemlendiği üzere özellikle orta ve yüksek öğrenim aşamasına yönelik hizmet talebi, bölge dışına veya en azından kırsaldan kente göç zorunluluğu sonucunu doğurmuştur. Son dönemde bölge illerinde orta öğrenim kurumlarının sayısının çoğaltılması ve bu kurumlardaki öğretmen istihdamının artırılmasıyla birlikte daha önemli olarak üniversitelerin açılışı, eğitim nedeniyle göçü azaltmışsa da bütünüyle ortadan kaldırdığından söz etmek zordur.

## Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Göçün Biçimleri

### Zorunlu Göç ya da Yerinden Etme Politikası

Osmanlı tarihinin özellikle modernleşme sürecindeki, özellikle göçer aşiretlere yönelik zorunlu yerleştirme (iskân) politikaları (Orhonlu, 1987; İpek ve Taştamir, 2013; Babuş, 2006; Tekeli, 1990), Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki zorunlu göç-yerinden etme uygulamalarının kökenini oluşturmaktadır. İttihat ve Terakki'nin Türkleştirme politikası çerçevesinde, başta Ermeni tehciri olmak üzere zorunlu yerleştirme ve eritme amaçlı zorunlu göç ettirme uygulamaları da (Dündar, 2011), Osmanlı tarihinin bu evresinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu yerel toplumunun maruz kaldığı en önemli göç kaynakları olmuştur.

Cumhuriyet'in kuruluş evresine gelindiğinde, Kemalist kurucu iktidarın İttihatçı kökeninden devraldığı Türk milliyetçisi ideolojik miras ve Türkleştirme politikaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin etno-kültürel yapısı üstündeki eritmeye yönelik baskı ve yıldırma politikaları geliştirilmiş ve devlet rejimi haline getirilmiştir (Çağaptay ve Orhun, 2002; Gök, 2010). 1925 tarihli Mecburî İskân Kanunu (Beşikçi, 2013) ve Şeyh Sait ayaklanması gerekçe gösterilerek çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, 1927 tarihli "Bazı Kişilerin Doğudan Batıya Aktarılmasına Dair Kanun",<sup>3</sup> 1934 tarihli Şark ıslahat Planı (Bayrak, 1994: 233-270) gibi yasal düzenlemelere dayanılarak gerçekleştirilen zorunlu göç ettirme uygulamaları (Kurban ve Yeğen, 2012: 45-49), Kemalist kurucu iktidarın bu yöndeki politikalarının temel örneklerindedir. Kemalist kuruculuğun eritme (asimilasyon) amaçlı zorunlu göç ettirme politikaları (Yeğen, 2011; Akçura, 2009), Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde de geçerliliğini ve etkisini korumuştur. 27 Mayıs döneminde, 1925 tarihli Mecburî İskân Kanunu'na bir ekleme ile kurulan *Kabakyazı Kampı* uygulaması (Çiçek, 2010), bu sürekliliğin önemli örneklerinden biri olmuştur.

1980'lere gelindiğinde, Kürt sorununun bölgesel ölçekli askerî çatışma sürecinde, devletin güvenlik politikaları kapsamında köylerin ve mezraların boşaltılması ve yerleşimlerinin kullanılamaz hale getirilmesi, diğer

<sup>3</sup>[http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR\\_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501097.pdf](http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501097.pdf), Erişim Tarihi, 15.05.2014.

yandan yaylaların yasaklanması politikalarıyla birlikte, örgüt ile devletin ters yönlü baskıları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da zorunlu göçün ve yerinden edilmenin en önemli nedenini oluşturmuştur (Keser, 2011; Sevim, 2004; Yüceşahin ve Özgür, 2006: 17). Kürt sorununa ilişkin askerî çatışmanın doruğuna ulaştığı 1990'lı yılların ortalarında en az üç bin köyün zorunlu göçe tabi tutulduğu saptanmıştır (TBMM, 1998). Bu kitlesel ve çoğunlukla *zorunlu* göç, etkilediği milyonlarca kişi üzerinden, Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısını değiştiren bir dönüşüm etkisinin de kaynağını oluşturmuştur (Kalaycıoğlu ve Ege, 2008; Ayata, 2011).<sup>4</sup>

### **Köyden Kente Bölge İçi Göç**

Küreselleşme sürecinde, yerel coğrafyanın küresel pazara eklenmesiyle ve yerel ekonomik üretimin ve ticarileşmenin yarattığı sermaye birikiminin yarattığı zenginlik, kentsel alanın hızla dönüşmesine ve genişlemesine neden olurken, sanayinin yarattığı istihdam da hem kente göçü tetiklemekte, hem de kentin çeperindeki kırsal alanların tarımsal istihdamdan sanayi işçiliğine geçmesine neden olmaktadır.

GAP bölgesi kırsal alanından ve küçük ölçekli kentlerden, bölgenin metropol kentlerine yönelen kitlesel göç, özellikle son 10-15 yılda yoğunlaşmıştır. 2000 yılı nüfus sayımına göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 6.608.619 kişi yaşamaktadır. Bu toplam nüfusun % 9.6'sını oluşturmaktadır. Köy nüfusu 2.465.483, kent nüfusu 4.143.146'dır. Kent nüfusunun artışı % 2.5 iken köy nüfusunun artışı %1.8'dir. GAP bölgesinde, toplam nüfusun neredeyse üçte ikisi Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde yaşamaktadır. Bu illerin nüfusu son 15 yıllık periyotta hemen hemen iki misline çıkmıştır (Yıldız, 2008: 290-291). Gaziantep, bölgenin göç vermeyen, tersine göç alan tekilidir. 2000 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, kentleşme oranı % 62.69 iken bu oran Gaziantep'te % 78.52'dir. Türkiye'de kentleşme oranı ise % 64.9'dur (Yıldız, 2008: 290- 291).

<sup>4</sup> Zorunlu göçün etkilerini Diyarbakır örneğinde inceleyen iki çalışma için bkz. Göktürk, (1997); Kalkınma Merkezi (2006).

## Ülke İçi Metropollere Göç

Kırsal alandan bölge içi kentlere göçün yanı sıra, 1. Bölümde açıklandığı üzere, Türkiye ekonomi politiklerinin tarihsel evrimi sürecinde özellikle 1950'lerden itibaren başlayıp 1980'lerde doruğuna ulaşan endüstri-ticaret merkezi metropol kentlere yönelik kitlesel göç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden göçün en geniş ölçekli kaynaklarından. İstanbul, İzmir ve İzmit gibi Osmanlı/Cumhuriyet ekonomi politiklerinin merkezî alanları başta olmak üzere, 1980'den sonra küresel pazara eklenme politikasının sonucu olarak gelişen Adana, Mersin, Gaziantep gibi yeni ekonomik merkezler de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden göç alan yeni metropol örnekleri olmuştur.

## Mevsimlik İşçi Göçü

Yukarıda 'Tarımsal Kapitalistleşme ve İşsizlik' başlığı altında açıklanmaya çalışıldığı üzere, bölgedeki yerel tarımsal üretimin teknolojik ve ekonomik gelişimi, vasıfsız köylü emeğini niteliksizleştirmiş ve kırsal göçün itici nedenlerinden etkili birini oluşturmuştur. Bu göç türlerinden biri de, özellikle Çukurova ve Karadeniz bölgesindeki tarımsal üretim alanının istihdam talebinin çekiciliği ile gerçekleşen mevsimlik işçiliktir. Özellikle pamuk, fındık gibi ihracata konu tarımsal üretim ürünlerinin üretim ve hasat zamanlarına bağlı olarak, geçici olarak istihdam edilen vasıfsız işçilik, bu dönemlerle sınırlı olmak üzere bu bölgelere göç etmekte, üretim alanlarına yakın biçimde çadırlarda ve ilkel koşullarda barınmakta ve düşük gelir düzeyleri ile çalıştırılmaktadır.

Mevsimlik işçi göçü, kamyonlarla ve traktörlerle yapılan toplu taşıma yöntemi nedeniyle, hemen her yıl, trafik kazalarının önemli bir nedenini oluşturmakta ve onlarca insanın ölümüne ve yüzlercesinin yaralanmasına neden olmaktadır. Diğer yandan, özellikle son dönemde ve Karadeniz bölgesinde yoğunlukla gözlemlendiği kadarıyla, göç eden işçi kitle ile üretim alanlarının bulunduğu bölgelerin yerel toplumu arasında etno-kültürel ve politik nedenlerle gerilimler ve hatta bireysel çatışmalar yaşanmakta olduğu da kaydedilmektedir.

İkinci olarak, turizm sektörü de, son dönemde mevsimlik göçün önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Özellikle genç nüfusun istihdam

talebine konu olan kıyı turizminin Antalya ve Bodrum gibi merkezleri, bölge gençlerinin mevsimlik çalışması için geçici göçlerine kaynaklık etmektedir.

### **Ülke Dışına Ekonomik Göç: Kuzey Irak Pazarına Emek Göçü**

Özellikle Körfez Savaşı'ndan sonra, Kuzey Irak özerk bölgesi ile karşılıklı sınır ticaretinin oluşturduğu sermaye birikimi, bölgedeki toplumsal farklılaşmanın ve bu bağlamda kente göçün maddî altyapısal öğelerinden bir başkasıdır (Koçal, 2013c). Birinci Körfez Savaşı sonrasında, küresel güçlerin Baas yönetimine karşı uyguladıkları 36. paralel sınırı ile yönetsel ve dolayısıyla ekonomik bakımdan Irak merkezî yönetiminden koparılan Kuzey Irak'ın bütün bir ekonomik yaşamı, coğrafyasının sınırları bakımından neredeyse bütünüyle Türkiye ile ticarete dayandırılmıştır. Bu durumun temel nedeni, Kuzey Irak coğrafyasını denetimi altına alan özerk Kürt yönetiminin, çevresindeki Güney Irak (Şii Arap Bölgesi)-İran-Suriye otoriteleri ile çelişkili-çatışmalı ilişkileri ile sınırlanmışlığıdır. Baas yönetimi boyunca küresel kapitalizmle doğrudan bağlar kurma olanağı yakalayamayan Kuzey Irak Özerk Yönetim Bölgesi, Baas yönetiminin uluslararası müdahale ile yıkılmasından sonra, Türkiye sınırı üstünden gerçekleşen karşılıklı ticaretle kapitalist kalkınma sürecine girmiştir. Kürt sorununun odağında durduğu düşünülen bölgesel işsizlik sorunu karşısındaki Türkiye ile Baas sonrası yeniden yapılanma ve devletleşme süreci içindeki Kuzey Irak yönetimi arasındaki ticaretin petrol ve perakende sektöründen sonraki bir diğer önemli kalemini, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki aktif sermayenin ve vasıfsız köylülükten edinilen ucuz işçiliğin, Kuzey Irak'taki kentleşmenin imarı kapsamında inşaat sektörünün sermaye ve istihdam kaynağının sermaye ve emek gücü gereksinimini karşılayan transferi oluşturmaktadır (Koçal, 2012a: 60).

### **Politik Göç: Mültecilik**

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde göçün politik gerekçeler kazınışı, Osmanlı'nın son dönemine, bazı Meşrutiyetçi Kürt aydınlarının II. Abdülhamid'in otoriter rejiminden kaçışlarına rastlar. Devamında İttihatçılığın Türkçü ve Cumhuriyet'in Kemalist kurucu iktidarının Türkleştir-

meci politikalarının baskısı, Kürt aydınlarının ülke dışına çıkma ihtiyacı duymalarının bir başka gerekçesi olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, ulus-devletin kimlik inşası ve Lozan Antlaşması ile belirlenen sınırları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi yerel toplumunun ülke dışına göçünün bir diğer önemli etkeni olmuştur. Öncelikle, Lozan'ın belirlediği sınırlar dışında kalan yerel nüfusun bir kısmı Türkiye'ye göç ederken, bölgede kalanların bir bölümü ise, Kuzey Irak başta olmak üzere, sınırların güneyine yerleşmeyi tercih etmek zorunda bırakılmıştır.

Cumhuriyet tarihi boyunca Kürt siyasal düşüncesinin ve hareketinin karşı karşıya kaldığı ulus-devlet baskısı ve yaptırımları, Kürt siyasal temsilinin ancak ülke dışında varlık kazanabileceği gerçeği karşısında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden politik göçün sürekliliğini getirmiştir. Özellikle 1970'ler boyunca 12 Mart ve 1980'lerden 2000'lere uzayan etkileri ile 12 Eylül askerî rejimleri içerisinde yasal ifade ve örgütlenme imkânı bulamayan ve etkili yaptırımlarla karşılaşan Kürt siyasetinin temsilcileri, sadece politik nedenlerle değil, kişisel varlık ve güvenlik kaygısıyla da ülke dışına çıkma gereği duymuşlardır. Öcalan'ın liderliğindeki PKK'nın Suriye'de ve Kuzey Irak'ta yerleşimi, Kemal Burkan'ın İsveç mülteciliği, bu kapsamdadır. Yine 1992'de Paris'te toplanan 'Sürgünde Kürt Parlamentosu' girişiminin ardından, toplantıya katılan Zübeyir Aydar ([wikipedia.org/wiki/Zübeyir\\_Aydar](http://wikipedia.org/wiki/Zübeyir_Aydar)) gibi milletvekillerinin partilerinden ihraç edilerek yargılanmaya konu edilmelerinin ardından Avrupa'da kalmaya karar verişleri ve bugüne dek halen Avrupa'da oluşları da, yine bu duruma örnektir. 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin ardından, günümüzde, Avrupa'daki Kürt diasporasının 1,2 milyon ile 1,5 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Diasporanın önemli bir kısmı (700.000-800.000) Almanya'da yaşamaktadır (Candan ve Uwe, 2008:129-130).

## **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Göçün Sonuçları**

### **Sosyolojik Değişme: Hızlı Kentleşme**

Kente ve yurt dışına göçle oluşan demografik değişme süreçleri, toplumsal ve ekonomik değişimi de kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir (Erkan, 2003). Üretim araçları, biçimleri ve ilişkileri bakımından kırsal tarım toplumundan kentli sanayi toplumuna geçiş, özetle kapitalistleşme



ve kentleşme olgusu, bölgedeki toplumsal yapılanmaları yeniden kuran ve belirleyen dinamikleri de aynı yönde yeniden yapılandırmaktadır (Koçal, 2013b: 5).

Köyden kente göçün yoğunlaşması, büyüyen kent merkezlerinin nüfusu ile birlikte fiziksel ve ekonomik çehresini de değiştirmektedir. Kentleşme süreçlerindeki hızlı ve yoğun değişim, yarattığı konut ve işyeri gereksiniminin karşılanması sürecinde, özellikle belediyelerin imar uygulamaları ile yaratılan arsa spekülasyonu ve inşaat sektörü, yerel sermaye birikiminin temel kaynaklarından birini oluşturmuştur. Sermaye birikiminin yarattığı zenginleşme ile ticaretin ve sanayinin çekici etkisi, kente göçü tetikleyerek kırsal nüfusun tarımsal alandan sanayi işçiliğine geçmesine, bu yolla da kentsel alanın hızla genişlemesine ve dönüşmesine neden olmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 1999-2000 periyodunda, yıllık ortalama nüfus artış hızı binde 24.8 ile Marmara Bölgesi'nden sonra kentsel nüfusu en hızlı artış gösteren bölge konumundadır.

### **Ekonomik Değişme: İkel Tarımsal Üretimden Kapitalizme Geçiş**

GAP sürecinde, geniş tarım alanlarının sulanması ile üretim koşullarının iklimden bağımsızlaştırılması ve karayolları inşasıyla ulaşım imkânlarının da geliştirilmesi, artan tarımsal ürünün pazara yönelişini, böylece yerel sermaye birikimini hızlandırmış ve yoğunlaştırmıştır. GAP başta olmak üzere, tarımsal ve diğer ekonomik destekleme politikalarının finansmanı kapsamında bölgesel toplumsal yapının egemenleri olan aşiretlere aktarılan kamu fonları, hem bölgesel sermaye birikiminin temel kaynaklarından biri hem de sermayedarlaşan geniş toprak sahiplerinin ellerindeki tarımsal işleme yöntemini ilkel el aletlerinden, traktörlü-biçerdöverli makineleşmeye taşımaları sonucu gelişen vasıfsız-mülksüz iş gücünün niteliksizleşmesi ve yoksullaşması süreçlerinin, yani kitlesel göçlerin temel kaynağı olarak köylülüğü dönüştüren etkideki önemli paylardan birine sahiptir. Sonuçta, kapitalistleşmiş tarım işletmeleri, tarımdaki iş gücünün azalmasını özendirici bir etkide bulunmaktadır. Bu durum ise kırsal nüfusun kente yönelik kitlesel göçünün 'itici' ve aynı zamanda 'çekici' etkenlerini oluşturmaktadır (Koçal, 2012:62).

İkinci olarak, ekilebilir arazinin miras yoluyla bölünmesi ve giderek verimlilik/kârlılık açısından değersizleşmesi de, üretimin devamlılığında,

satışın tercih edilmesi bakımından, küçük ölçekli tarımsal arazi sahipliğinin el değiştirerek geniş toprak sahipliği alanının genişlemesine neden olmaktadır.

### **Demografik Değişme: Hızlı Nüfus Artışı**

Kırsaldan kente göçle birlikte, yerleşim, beslenme ve sağlık başta olmak üzere temel yaşam ihtiyaçlarının karşılanması düzeyindeki artışla birlikte, kentsel istihdamın hane geliri üstündeki yükseltici etkisi, nüfus artışını tetikleyen bir etki üretmektedir. Araştırmalar, kentsel alanda nüfus artışının, sanıldığından tersine kırsal alandan daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

### **Yerleşimin değişmesi**

Önceki bölümde sıralanan ve kısaca değinilen göç kaynakları ve faaliyeti, bölgesel nüfusun yerleşim biçimini, coğrafi dağılımını ve yoğunluğunu köklü biçimde değiştirmiştir. Kırsaldan kente göç/kentleşme sürecinde kırsal alanın nüfus yoğunluğu hızla düşmüş, binlerce köy nüfussuz kalmış, kentsel alan ise hızla büyümüştür. Özellikle son yirmi ilâ kırk yıllık zaman aralığında bölge kentlerinin nüfusları on binlerle ölçülen rakamlardan yüz binlere, Diyarbakır ve Gaziantep örneklerinde görüldüğü gibi yer yer milyonlarla ölçülen düzeylere ulaşmıştır.

Türkiye’de olduğu gibi hızlı nüfus artışı, kontrolsüz göç ve düzensiz kentleşme olgusu, bölgenin metropoliten kentlerinde ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlara sebebiyet vermektedir. Nüfusu milyonu aşan bu kentler, yeni gelen göçmen nüfusu absorbe etmede önemli güçlükler yaşamaktadır. Düzensiz kentleşme olgusu, ilk bakışta bu kentlerin mekânsal kompozisyonunu tehdit etmektedir. Yanı sıra, kentlerin yerleşik iş gücü piyasasının, eğitim, sağlık, konut gibi altyapı sistemlerinin üzerinde de baskı oluşturmaktadır. Göçün arz-talep dengesini gözetken büyüme politikalarıyla gerçekleşmemesi durumunda bu sorunların daha da artacağı aşikârdır (Yıldız, 2008: 291).Diğer yandan, kentleşme süreçlerindeki hızlı ve yoğun değişim, yarattığı altyapı, konut, işyeri gereksinimi karşısında, özellikle belediyelerin imar uygulamaları ile yaratılan arsa spekülasyonu ve inşaat hizmetleri ticareti, yerel sermaye birikiminin temel kaynaklarından birini

oluşturmuştur. Bu bağlamda, bölgesel yerleşim dokusunun, gerek ticari gerek konut mimarîsi bakımından, lüks tüketimin çarpıcı boyutlara ulaştığı Diyarbakır kent merkezi örneğindeki gibi açıkça gözlenen dönüşüm, bölgedeki sermaye birikimini işaret eden en belirgin örnek olmaktadır.<sup>5</sup>

### **Kültürel Değişme: Yatay ve Dikey Kültürel Bütünleşme**

Kırsal alandan kente, metropollere ve ülke dışına göç, doğal olarak, yerleşilen alanın yaşam biçimlerine eklenmeyi dayatmakta ve gerçekleştirilmektedir. Kürtlerin ülkenin diğer kentlerine ve metropollerine yönelik göçü, etno-kültürel farklılıklarla ve devletin kurucu ideolojisinin üniter ulusal kimlik kurgusu çerçevesinde Kürt kimliğini inkâr politikasından kaynaklanan ötekileştirilme/toplumsal dışlanma etkilerinden doğan çelişkilerle yüzleşilmesi ve bu çelişkilerin derinleşmesi ve yayılması sonucunu doğururken, aynı zamanda ekonomik iş bölümü ve toplumsal iletişim üzerinden kültürel bütünleşme etkisini de üretmektedir.

Bölge içi göç ise, kırsal alanla kentsel alan arasındaki bütünleşmeyi artırarak ve yayararak Kürt uluslaşması sürecini hızlandırmaktadır. Ekonomik ilişkilerin ve merkezî bürokratik örgütlenmenin yerleşikliği bakımından bölge dışıyla kültürel bütünleşmenin gerçekleşme olanağı bulduğu ve böylece yerel kimliğin çözülmeye uğradığı kentler, ulaşım ve buna bağlı örgütlenme ve okullaşma imkânlarının sınırlılığı bakımından Devletin ulus kurucu politikalarından görece çok daha az etkilenme, hatta yer yer etkilenmeme fırsatına sahip olan kırsal alandan göçlerle taşınan otonom kültürle beslenmekte, bu sayede kentsel alan hem kimliğe tutunmayı hem de kimliğin merkezîleşmesini gerçekleştirebilmektedir. Nitekim özellikle son birkaç yıldır Diyarbakır'da düzenlenen Newroz bayramı kutlamalarında gözlenen toplumsal buluşmanın boyutları, kentleşme ile kültürel bütünleşme arasındaki doğru orantıyı ve karşılıklı besleme ilişkisini göstermektedir. Kent kapitalizminin modernliği ve üretim ilişkilerinin merkezîliği, geleneksel Kürt kimliğini tanımlayan aşiret bağlarını ve mezhep

<sup>5</sup> Örneğin birçok sosyal çalkantı ve soruna muhatap olan Diyarbakır'da 150 metrekaresinin üzerinde, asansörlü, kaloriferli 40 binin üstünde apartman dairesi, bir kısmı yüzme havuzlu binin üzerinde dubleks ve tripleks villa bulunmaktadır (Altan Tan, *Kürt Sorunu*, s. 574'ten aktaran Koçal, 2012a: 63).

gibi diğer feodal alt kimlik bağlarını çözerken, orta sınıflaşarak kentle bütünleşen kesim açısından bir kimlik ikilemine yol açmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, kırsal alandan gelen göçle taşınan yerel kültür, toplumsal belleğin, özellikle uluslaştırma politikasının baskısı altında sivil alanda kimliğin muhafazası işlevini yüklenmiş olan sözlü edebiyat ve yöresel tarihin sözlü kayıtları kanallarıyla aktarımıyla, kentli toplumun kimlik arayışına dair ihtiyacı karşılamaktadır. Sonuçta, kapitalistleşmenin ifadesi ve göstergesi olarak kentleşme, bölgesel sosyo-ekonomik yapının geleneksel-feodal niteliğinden modernleşmeye, böylece yerel kimliğin de uluslaşmaya evrilmesinin maddî nedenini-altyapısını oluşturmaktadır (Koçal, 2012a: 65; Koçal, 2013b).

Diğer yandan, özellikle çatışma ve güvenlik politikaları kapsamında kırsal alanın hızlı boşalması karşısında, kentsel mekânın gelen göçü yerleşim ve hizmetler bakımından karşılamakta ve zamanlama bakımından da içselleştirmekte yetersiz kalışı, köylü özelliklerini koruyan göç nüfusunun kentle bütünleşmesinde ciddi sorunlar üretmektedir (Aker vd., 2002).<sup>6</sup> Bölgesel orta sınıflaşmanın konformist konut talepleriyle olduğu kadar, ülkenin genel ekonomi politikasına bağlı olarak inşaat sektörünün yükselişiyle de beslenen kentsel değişim, kentsel mekânın bölünmesine yol açmakta, orta-üst gelir grubu kent merkezlerinden uzaklaşan yeni sitelere taşınırken, alt-orta gelir grubu, yerleşim maliyetinin dış semtlere görece ucuzluğu bakımından kentin merkezinde oluşan boşluğu doldurmakta, yoksullar ise, gelişigüzel-plansız ve yığinsal yapılaşmanın egemenliğindeki gecekondu semtlerinde toplulaşmaktadır. Böylece, kapitalistleşme ortamında gerçekleşen ve kentsel mekânda görünürleşen sosyo-ekonomik farklılaşma, Kürt toplumunda merkez-çevre ilişkilerini yeniden yapılandırarak, gerek devletin gerekse Kürt siyasal hareketinin algılarında kalıplaşmış olan, yoksulluk/ezilmişlik kategorisinin Kürt kimliğinin bütününe genellenmesindeki geçerliliğin sorgulanması ihtiyacını ve gerekliliğini doğurmaktadır.

Son olarak, ülke ve bölge içindeki kapitalist merkezlere olduğu gibi, Avrupa başta olmak üzere, diğer ülkelere yönelen göç de, özellikle genç

<sup>6</sup> Bölgesel hızlı kentleşme ve bu kapsamda göç edenlerin kentle bütünleşme sorunlarını Diyarbakır örneğinde inceleyen iki çalışma için bkz. Özyılmaz vd., (2007); Erkan ve Bağlı, (2005).

nüfusun küresel pazarın değerleri ve popüler kültürü ile karşılaşmasının boyutlarını genişletmekte ve yerel kültürün küresel yapıya eklenmesi sürecini hızlandırmakta, bu kapsamda kültürel dönüşümü yaygınlaştırmaktadır. Sonuçta, göç hareketleri, aktörlerine göre, aynı anda küresel alanla ve ülkenin Kürt olmayan kesimiyle dikey, Kürtlerin kendi içinde de yatay kültürel bütünleşme sonucunu üretmektedir.

### **Siyasal Değişme: Kürt Siyasal Hareketinin Dönüşümü ve Politik Bütünleşme**

Yukarıda değinilen biçimleriyle ve boyutlarıyla, ekonomik ve kültürel bütünleşme süreci, siyasal üst-yapıya da yansımakta ve yerel toplumun siyasal algılarını ve davranışlarını doğrudan ve dolaylı yollarla biçimlendirmektedir.

Coğrafya keşifleri ve ardından Endüstri devrimi, küresel ekonomik ağı deniz ticaretine yönlendirmiş ve bu kapsamda, böylelikle, Anadolu'yu boydan boya geçen doğu-batı yönelimli tarihsel ticaret yollarını geçersizleştirmiştir. Osmanlı modernleşmesinin, en iyi ifadesini 1838 Baltalimanı Antlaşması'nda bulan Avrupa merkezli endüstri devrimine eklenmeye dayalı ekonomi politikası kapsamında Avrupa, özellikle İngiliz ve Fransız tekstil endüstrisinin hammadde talebini karşılamaya dönük tarımsal ihracat politikaları, Anadolu'nun ekonomik girdi-çıkı alanlarını pamuk üretim alanlarına ve buraların hinterlandını oluşturdukları liman kentlerine kaydırmıştır. Kürt kimliğinin üzerinde yaşadığı coğrafyanın ülkenin ekonomik bütünlüğünden kopuşu, kültürel ve politik üst-yapıyı koşullandırmış, Kürtlüğün kendini ayrı bir kimlik olarak tanımlamaya başlamasının temellerini atmıştır (Koçal, 2014a). İttihatçıların ve devamı olarak Kemalistlerin ulus-devletin alt-yapısını oluşturan ekonomik pazarı kuruluşları sürecinde Türkleştirmeyi bir hegemonik araç olarak ve devletin zor gücü eşliğinde kullanmaları, Kürtlüğün Osmanlılıktan ve devamında Türklükten ayrışmasındaki temel itici gücü oluşturmuştur (Koçal, 2014b). Nitekim II. Abdülhamid döneminde Jön-Türk muhalefetinin yanı sıra Avrupa'nın özgürlükçü ortamına geçen Kürt aydınları, ulusçuluk fikirlerinden aldıkları etkiyle 1908 sonrasının Kürtçülük-Kürt milliyetçiliği anlayışının çekirdeğini oluşturmuşlardır. I. Dünya Savaşı'nın ardından, başta Ermeni tehciri, Süryanî, Ezidî, Nasturî gibi bölgenin otonom halklarının soykırıma

uğratılması, bunlara ait topraklara Kürt feodallerince el konulmuş, devletin zorunlu yerleştirme (iskân) ve göç ettirme politikaları gibi zorlayıcı nedenlerle yerleşik kültürel öğelerin yerlerinden edilişi, Kürt kimliğinin kültürel coğrafyayı homojenleştirmesinde ve Kürt siyasal hareketinin Kürt kimliğine ait/özgü bir coğrafi alan kurgulayışında en önemli imkân olmuştur. 1950'lerden başlayarak tarımsal kapitalistleşmenin kırsal alandan ittiği ve sanayileşmenin kentlere çektiği yığınsal göç hareketleri, Kürt göçmenler için sadece ekonomik/sınıfsal değil, etno-kültürel çelişkileri de beraberinde getirmiştir. Doğu-Güneydoğu kırsalından ülkenin diğer bölgelerindeki şehirlere akın eden Kürtler, yerleştikleri kentlerin çeperlerindeki gecekondu mahallelerinde ve semtlerinde yaşadıkları koşullar itibarıyla, kentlilerle aralarında beliren derin eşitsizliklerle yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bu sosyo-ekonomik eşitsizlik ortamına karşı tepki, soğuk savaş döneminde dünyanın gelişmemiş yarı küresini kaplayan genel havaya da bağlı olarak, sosyalist sol politika ve radikalleşme olarak gerçekleşmiş, bu gelişme de, modern Kürt siyasal hareketinin çıkış odağını ideolojik açıdan solda belirlemiştir. Nitekim, Kürt siyasal hareketinin 1960'ların sonunda Türkiye sosyalist hareketinden kopuşunda, tamamen görsel Leninizm-Maoizm tartışmalarının ve teorik ayrılıklarının altında yatan temel etmenlerden biri, Türkiye sosyalist solunun, kentli kişiliğinden kaynaklanan emek-sermaye, emperyalizm-ulusal bağımsızlık çelişkilerine dayalı gündemi içerisinde, köylü Kürt öğrencilerinin ve aydınlarının Kürt kimliğine özgü, feodalizmle çelişkili yerel ihtiyaçlarına, yanıt verememesi, bu bakımdan ideolojik ve politik açıdan onları tatmin edememesidir.

1908 öncesinde II. Abdülhamid rejimi ve özellikle İttihat ve Terakki'nin Türkçülük ve Kemalizm'in *Türkleştirme* politikaları boyunca bireysel ve ailevî ölçüde yaşanmaya devam etmekle birlikte, 12 Mart ve 12 Eylül darbelerini izleyen askerî rejimler sırasında kiteselleşen Avrupa'ya yönelik politik göç (mültecileşme) süreci de, siyasal değişmeyi meydana getiren ve biçimlendiren etkenlerden biri olmuştur. Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde politik göçe konu kitlenin genellikle 1960'lar ve 1970'ler boyunca yükselen ve 12 Mart-12 Eylül darbeleri ile devlet şiddetiyle diğer siyasal alanlara oranla çok daha fazla düzeyde karşılaşmış olan Sol siyasetin taraftarları oluşu, bu etkinin Sol siyasette daha belirgin gerçekleşmesine neden olmuştur. Göç vesilesiyle Avrupa, özellikle İskandinav sosyal demokrasisinden etkilenimler, 12 Eylül öncesi radikalizmini törpülemiş, sosyalist

solun sosyal demokrasiye ve giderek liberal sola dönüşümünün ideolojik temellerinden birini meydana getirmiştir (Koçal, 2013c: 21-22).

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan ve ağırlıklı Kuzey Irak pazarıyla karşılıklı üretim-tüketim bağımlılıklarına dayalı ticarî ilişkiler üstünde gerçekleşen bölgesel ekonomik değişim, aynı hızla ilerleyen kentleşme sürecinin de maddî altyapısını oluşturmaktadır. Özellikle sınır ticareti ile biriken sermayenin meydana getirdiği zenginleşmenin sonucu olarak beliren toplumsal farklılaşmanın ve bu kapsamda, yükselen orta sınıflaşmanın üst yapıya yansımaları, yerel kültürü ve siyaseti de biçimlendirmektedir (Tok ve Koçal, 2012: 266-267). Diğer yandan, göçün neden olduğu yoğun arsa ve konut talebi, arsa ve konut fiyatlarını önemli ölçüde yukarı çekmektedir. Bu gelişme de, statü-konun sürmesinde çıkarı bulunan bir grup yaratmaktadır (Kirişçi ve Winrow, 2011: 155). Orta sınıfın verili düzenin devamlılığında yana politik-kültürel talepleri, modern Kürt siyasal hareketinin, ideolojik bakımdan 1960'larda edindiği sol-sosyalist kökenine yabancılaşması, muhafazakârlaşma ve milliyetçileşme anlamında giderek sağcılaşması, siyasal akım ve örgütlülük bakımlarından da çeşitlenmesi sonuçlarını doğurmaktadır. Kentleşme süreçlerinde kapitalist modernitenin baskısıyla gerileme-çözülme eğilimine girse de, göç hareketlerinin yeniliğine ve sürekliliğine bağlı olarak kente taşınan geleneksel aile/aşiret ilişkileri, siyasal alandaki muhafazakârlaşmanın da temellerini oluşturmaktadır. Kapitalistleşme sürecinde kentleşme bağlamında ekonomik ve dolayısıyla toplumsal-siyasal merkezîleşmenin yanı sıra Kuzey Irak bölgesi ile gelişen bağların da kültürel desteklerle giderek bir pazar bütünleşmesine dönüşmesi, yerel, etno-kültürel kimliğin bir yurttaşlık kimliği taleplerinin zemini hâline gelişinin maddî altyapısını oluşturmaktadır (Koçal, 2012b: 7). Kuzey Irak'ta fiilen kurulan Kürt devletinin bölgede yerleşik diğer Kürtler açısından da bir cazibe oluşturduğu bilinmektedir. Nitekim bu satırların yazıldığı günlerde, Suriye'deki iç savaş gündemi içinde İslâmî örgütlerin Kürt yerleşimi Kobane'yi kuşatmalarına karşı savunmayı desteklemek amacıyla bölgeden geçen Peşmerge birliklerinin yerel toplum tarafından coşkuyla karşılanması, bu saptamayı doğrulamaktadır.

Yukarıda değinildiği üzere, hızlı kentleşme ve kentleşme sorunları, kente son yıllarda göç edenlerle, kent kökenliler ve daha önce göç ederek kentleşmiş olanlar arasında sosyo-ekonomik farklılaşmalar, çelişmeler

üretmektedir. Orta sınıflaşmanın, Kürt siyasal hareketinin dışında kalan kesim, özellikle AK Parti seçmenleri üzerinde gözlemlenen sağcılaşma/muhafazakârlaşma ve bu yolla ülkenin geri kalanıyla bütünleşme eğilimine karşılık, kentleşme sürecine katılma sürecinin erken döneminde olan, henüz köylü kökenlerine daha yakın olan grup, yüzleştiği yoksulluk, sömürü, ötekileştirilme/sosyal dışlanma olguları karşısında, tepkisel-radikal politik alanın kaynağını oluşturmaktadır. Nitekim, radikal ideolojik tutumların genellikle gecekondu semtlerine özgülmesi, göçmenlerin kentsel değerlere karşı güvensizliklerinin ve tepkilerinin sonucudur (Erkan ve Bağlı, 2005:106-107).Yönetici kadrolarının tersi yöndeki programlarına ve söylemlerine karşın, Kürt siyasal hareketinin kitlesel tabanına damga vuran ve bu nedenle bağımlılıktan kaçınamadıkları aşırı milliyetçi refleks, bu toplumsal grubun kentli nüfus içindeki yoğunluğuyla ve dolaşısıyla seçmen sayısı içindeki çoğunluğuyla ilişkilidir. Yine de, yoksul alanda politik radikalleşme, ana akım olarak sınıfsal çelişkiye ve bu bağlamda lüks tüketime karşı, Kürt siyasal hareketinin kökeninden devraldığı sol-seküler, devrimci ve milliyetçi ideolojik perspektifi sürdürüyor görünmekle birlikte, son yıllarda, sorunların kaynağını kapitalist modernitede, dolayısıyla sekülerleşmede arayan, çözülen feodal bağları din duygularıyla ikame etmeyi hedefleyen, böylece toplumsal farklılaşmaya karşı inancı birleştirici bir öge olarak kurgulayan, özellikle Hüda-Par örneğinde somutlaşan gelenekçi, İslâmcı akımları da üretmektedir. Nitekim Kürt sorunundan kaynaklanan çatışmanın askerî biçimden sivil/siyasal alana taşınması sürecinde, Kürt siyasal hareketinin seyrine bakıldığında, çeşitlenme kendini göstermektedir.

## Sonuç

Kente ve yurt dışına göçle oluşan demografik, toplumsal ve ekonomik değişme süreçleri, siyasal değişimi de kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir. Üretim araçları, biçimleri ve ilişkileri bakımından kırsal tarım toplumundan kentli sanayi toplumuna geçiş, özetle kapitalistleşme ve kentleşme olgusu, bölgedeki sosyo-ekonomik alt-yapıyı ve onun üzerinde toplumsal, kültürel, siyasal ve benzeri üst-yapıları oluşturan ve biçimlendiren dinamikleri de aynı yönde yeniden yapılandırmaktadır. Politik alan,



sosyo-ekonomik alt-yapıdaki değişimlere bağımlı olarak biçimlenmekte ve dönüşmektedir.

Cumhuriyet tarihi boyunca devam eden ve çeşitli nedenlerle gerçekleşen kırsaldan kente göç eğilimi, Doğu/Güneydoğu nüfusunun ülkenin diğer kesimleriyle bütünleşmesinin olduğu kadar, sosyo-ekonomik ve etno-kültürel farklılaşmaların ve çelişkilerin de ortaya çıkması sonucunu doğurması bakımından, 'Kürt sorunu' adı verilen sosyal ve siyasal olgunun toplumsal temellerini üretmiştir. Nitekim Kürt siyasal hareketinin, Soğuk Savaş dönemindeki çıkışı anında belirleyici Sosyalist niteliğinin, Küreselleşme sürecinde tasfiyeye uğrayarak liberalleşme/sağcılaşma-milliyetçileşme eğilimine girişi, küresel, ülkesel ve bölgesel alanların bütünleşik kapitalistleşme süreçlerinde toplumsal yapının dönüşümleriyle ilgilidir. Günümüzde, göç etkinliği ve kentleşme süreçleri, bölgesel coğrafyanın küreselleşmeye eklenmesiyle, Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesi nüfusunun, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihleri sürekliliği boyunca devam eden yerel kapalılıktan, güncel küresel toplumun bir parçası olma-ya doğru ilerleyişinin en önemli etkenlerinden biri olmaktadır. Bu bakımdan, göç, *Kürt kimliğinin yerel/aşiret ölçeğinden modern uluslaşma aşamasına varması sürecinin en etkili kaynaklarından birini oluşturmaktadır.*

## KAYNAKÇA

Aker, T. vd. (2002), "Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları", *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, (3), ss.97-103.

Arı, K. (1995) *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akçura, B. (2009) *Devletin Kürt Filmi, 1925-2007 Kürt Raporu*, İstanbul: Ayraç Yayınları.

Ayata, B. (2011) *The Politics of Displacement: A Transnational Analysis of the Forced Migration of the Kurds in Turkey and Europe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Baltimore: The Johns Hopkins University.

Babuş, F. (2006) *Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskân*, İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Bahar, O.&F.K. Bingöl (2010) "Türkiye'de İç Göç Hareketlerinin İstihdam ve İşgücü Piyasalarına Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15/(2), ss. 43-61.

Bayrak, M. (1994) *Kürdoloji Belgeleri*, Ankara: Özge Yayınları.

Beşikçi, İ. (2013) *Kürtlerin Mecburi İskanı*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları. Candan, M.& H.Uwe (2008) "Nation Building Online: A Case Study of Kurdish Migrants in Germany", *German Policy Studies/Politikfeldanalyse*; 4/(4), ss.125-153.

Çağaptay, S.&D. Orhun (2002) "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk kimliği Üzerine Bir Çalışma", *Birikim*, (93), ss.218-241

Çakır, S. (2011) "Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), Aralık/2011.

Çelik, F. (2007) "Türkiye'de İç Göçler, 1980-2000", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), ss.87-109.

Çetin, N. (2010) "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), ss. 149-172.

Çiçek, N. (2010) *27 Mayıs'ın Öteki Yüzü: Sivas Kampı*, İstanbul: Lagin Yayınları.

Dündar, F. (2011) *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Erkan, R. (2003) *Kentleşme ve Sosyal Değişim*, İstanbul: Bilim Adamı Yayınları, 2003.

Erkan, R., Mazhar Bağlı (2005) "Göç ve Yoksulluk Alanlarında Kentle Bütünleşme Eğilimi: Diyarbakır Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22/(1), ss.105-124.

Garipağaoğlu, N. (1999) "Türkiye'de Göç Eden Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı", *Türk Coğrafya Dergisi*,(34), ss.63-71.

Göktürk, A., (1997) "Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır", içinde, *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı: Toplum, Göç ve Devlet*,(356-367), Ankara: İstatistik Enstitüsü Yay.

Gündüz, M.&N. Yetim (1996), "Terör ve Göç", II. Ulusal Sosyoloji Kongresi (Mersin Üniversitesi) Bildiri Kitabı, ss. 109-116.

Güreşçi, E. (2009) "Kırsal Göç ve Tarım Politikası Arasındaki İlişki", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar, ss. 51-67.

İçduygu, A.&İ. Sirkeci (1999) "Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri", (Ed.) Oya Baydar, *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, (249-268), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İçduygu, A.&T. Ünal (1998) "Türkiye'de İç Göç Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", içinde, (Der.) Ahmet İçduygu vd., *Türkiye'de İç Göç* içinde, (38-55), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

İçduygu, A., Fuat Keyman (2000); "Globalization, Security, and Migration: The Case of Turkey," *Global Governance*, (6)/3, ss.383-398.

İpek, N.&M. Taştemir (Ed.) (2013) *Osmanlı'da İskân ve Göç*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No:1936.

Jongerden, J. (2008) *Türkiye’de İskân Sorunu ve Kürtler, Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*, İstanbul: Vate Yayınevi.

Kalaycıoğlu, E.&E. Ege (Haz.) (2008) *Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Kalkınma Merkezi (2006) *Zorunlu Göç ve Etkileri: Diyarbakır Araştırma Raporu* Diyarbakır: Kalkınma Merkezi.

Kazgan, G. (1999) “1980’lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme”, (Der.) Oya Baydar, *75 Yılda Köylerden Şehirlere içinde*, (31-36), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Keleş, R. (2008) *Kentleşme Politikası* (10. baskı). Ankara: İmge Yayınları.

Keser, İ. (2011) *Göç ve Zor*, İstanbul: Ütopya Yayınları.

Kirişçi, K., G. M. Winrow (2011) *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, 6. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kocaman, T. (2008) *Türkiye’de Göç Edenler ve Göç Edenlerin Nitelikleri, 1965-2000*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara.

Koçal, A. V. (2012a) “Kuzey Irak’la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne Etkileri Bağlamında Kentleşmenin Ekonomi Politikası”, I. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, İlmî Etüdler Derneği ve Selçuk Üniversitesi, Konya, 29 Haziran-1 Temmuz, Bildiri Kitabı, ss.55-65.

\_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_, (2012b) “Güncel Kimlik ve Yurttaşlık Tartışmaları Bağlamında Kürt Sorunu: Bir Çözümleme Modeli Önerisi Olarak Politik Ekonomi Yöntemi”, IX. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Öğrencileri Kongresi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 18-20 Nisan, (2012b) Bildiri Özet Kitabı s.7.

\_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_, (2013a) *İktisadın Siyasî (ya da Siyasetin İktisadî) İfadesi Olarak Siyasal Değişme Türkiye’de Siyasal Değişimin Ekonomik Altyapısı Üstüne Bir İnceleme*, Hayatın İçinden İktisat Sempozyumu, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 16-18 Nisan.

\_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_, (2013b) “Küreselleşme ve Yerel Ekonomi İlişkileri Bağlamında Kuzey Irak’la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne Sosyo-Ekonomik Etkileri” V. Ulusal Yerel Ekonomiler Kongresi Celal Bayar Üniversitesi 9-11 Mayıs, Manisa.

\_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_, (2013c) “Bir Siyasal Değişim Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiğinin Etkileri”, Lisansüstü Göç Araştırmaları Sempozyumu, Ege Üniversitesi, 18-19 Nisan, İzmir, Bildiri Özet Kitabı, (2013), ss.21-22.

\_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_, (2014a) “Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri Bağlamında Türk-Kürt İkileminin Doğuşu ve Kaynakları”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Uluslar arası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

\_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_, (2014b) “Osmanlı Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri Bağlamında İttihatçılık: Jön Türklerden Cumhuriyete Türkiye’de Bürokratik Yöne-

tim Geleneğinin Toplumsal Kaynakları”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kurban, D.&M. Yeğen (2012) *Zorunlu Göç Sonrasında Devlet ve Kürtler*, 2. Baskı, TESEV Yayınları.

Orhonlu, C. (1987) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Özyılmaz, H., S. Karakaş, A. Karaşin, (2007) “Diyarbakır’da Yoğun Göçün Getirdiği Çarpık Kentleşme Sorunları”, *Afet Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, (329-335), Ankara:TMMOB.

Üner, S. (1977) *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Ankara: Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş. Matbaası.

Sevim, Y. (2004) Terör Nedeniyle Göç: Ekonomik Tutum ve Davranışlar Açısından Bir Değerlendirme”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, ss.119-127.

Tan, A. (2009) *Kürt Sorunu, Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik*, İstanbul: Timaş Yay.

TBMM (1998) *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Ankara: TBMM.

Tekeli, İ. (1990), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, (50), ss.49-71.

Tok, N. Tok&A.V. Koçal (2012) “AK Parti İktidarı Bağlamında Ortadoğu ile İlişkilerin Türkiye Siyasetine Etkileri”, *Uluslararası Ortadoğu’da Siyaset ve Toplum Kongresi*, Sakarya Üniversitesi, Adapazarı, 9-11 Ekim. Bildiri Özet Kitabı, ss.276-277.

Yalçın, C. (2000) *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Yeğen, M. (2011) *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, 5. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldız, Ö. (2008) “GAP İllerinde Sosyal ve Ekonomik Dönüşüm”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, (1) ss.290-291.

Yüceşahin, M.M., E. Murat Özgür (2006) “Türkiye’nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekânsal Örüntü”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(2), ss.15-35.

İNTERNET KAYNAKLARI

tbmm.gov.tr

wikipedia.org.

**Not:** Bu çalışma, 18-19 Nisan 2013 tarihlerinde Ege Üniversitesi’nde düzenlenen Lisansüstü Göç Sempozyumu’nda sunulan bildiri metni geliştirilerek oluşturulmuştur.

**A.Vedat Koçal**

Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İİBF. Siyaset ve Sosyal Bilimler ABD. ahmetvedatk@gmail.com.